

ТЕОРІЯ ЄДНОСТІ ПРОЦЕСУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ЗМІСТ І КЛАСИФІКАЦІЮ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ

Без аналізу юридичного процесу, його процесуальних норм і правовідносин, без вивчення процесуального права в цілому неможливо об'єктивно оцінити стан механізмів правового регулювання, оскільки в суспільстві, яке визнає найвищою цінністю людину, її права та свободи, саме демократичне процесуальне право виступає гарантом захисту її прав і свобод, а також важливим засобом координації приватного й публічного.

Метою даної статті є визначення основ процесу як комплексної системи, що надасть можливість розглянути його як єдине ціле, встановити не тільки сутність і значення його структурних елементів, а й взаємодію між ними, виявити особливості, зміст і роль його принципів.

Однак і донині категорія «процесуальне право» не визначене жодним представником теорії права. Вона продовжує існувати й вивчатися тільки в рамках галузевих наук. За радянську добу

при відмові від принципів правової державності теорія процесуального права не могла мати місця, адже єдність процесу можлива лише за умови визнання пріоритету прав особи, необхідності їх належного захисту. Теорія єдності процесу розвивалася в роботах В.М. Горшеньова, І.В. Михайловського, М.М. Полянського, М.М. Розіна, В.О. Рязановського, М.С. Строговича [Див.: 8; 9; 11-13].

Перш за все слід визначитися з термінологією, бо в кримінально-процесуальній літературі не існує єдиного терміна щодо єдності процесу. Одні вчені використовують поняття «юрисдикційний процес» [7, с.3], деякі – «судове право» [12, с.55], що, на нашу думку, є не досить правильним. Адже серед інших різновидів процесу тільки кримінальний передбачає поряд із судовою діяльністю, ще й досудове розслідування справи. Тому, як вбачається, було б більш правильним застосовувати категорію

«процесуальне право», що більш повніше відображає даний вид діяльності.

Соціальне призначення процесуального права, як стверджував В.М. Горшеньов, полягає в тому, щоб обслуговувати потреби реалізації норм права матеріального у відповідних правовідносинах, забезпечувати їх реалізацію в практичній діяльності суб'єктів [13, с. 54]. Більшість правників, які займаються проблемами процесуального права, дотримуються позиції, згідно з якою, останнє виконує службову роль по щодо права матеріального [9, с.87]. Зараз усе частіше спостерігається невідповідність між нормами матеріального і процесуального законодавства, що особливо недопустимо в галузях права, де найбільш зачіпаються права і свободи громадян.

У зв'язку з цим вважаємо за необхідне розглянути питання про співвідношення матеріального і процесуального права. У правовій науці склалися 2 протилежні позиції щодо цього. За першою, взаємозв'язок матеріального і процесуального права розглядається через поняття «зміст» і «форма». Процесуальні правові норми служать формою реалізації норм матеріального права. Відповідно, процесуальне право має вторинний, похідний від матеріального права характер [3, с. 24]. Друга позиція є

більш виправданою і полягає в тому, що тісний зв'язок процесуального й матеріального права не виражається співвідношенням змісту й форми. Більше того, розгляд матеріального права як змісту, а процесуального як форми означатиме відмову від визнання за процесуальним правом самостійного значення. Процесуальні галузі є самостійними в системі права. Маючи свої власні форми і зміст, кінцеву мету, вони служать боротьбі зі злочинністю. Кримінальне право забороняє під загрозою кримінального покарання певні вчинки і служить попередженню правопорушень. Але якщо злочин учинено, то й норми кримінального права можуть бути використані лише в перебігу кримінально-процесуальної діяльності, порядок якої передбачено процесуальними нормами. У такому разі кримінальне право не може бути застосоване без права процесуального.

З нашого погляду, процес – це не тільки умова, без якої матеріальне право не отримає своєї реалізації, а такий же засіб організації й упорядкування суспільних відносин, як і матеріальні норми. Однак абсолютизувати самостійність і незалежність процесуального права від матеріального вбачається не зовсім правильним. Процесуальне право – це відносно самостійний правовий блок у структурі права. Між ними

і правом матеріальним існує тісний правовий зв'язок, взаємовплив: вони мають принципові відмінності і самостійне значення, проте існувати одне без одного не можуть.

Є сенс підтримати думку тих учених-процесуалістів, що кримінальний, цивільний, адміністративний, господарський та конституційний процеси є окремими галузями процесуального права, які мають спільні ознаки, що об'єднують процесуальну форму, суб'єктів процесу, завдання процесуальної діяльності, принципи процесу.

Виникає потреба вирізнити загальні умови процедури, яка охоплюється поняттям «процесуальна форма», що є однією з суттєвих ознак процесу. Дослідження юридичної процесуальної форми дозволяє визначити її як правову форму процесуальної діяльності, сукупність однорідних процесуальних вимог, які пред'являються до дій учасників процесу і спрямовані на досягнення певної мети [10, с.56]. Процесуальна форма характеризує структуру процесуального права, що виражається в аналізі його основних елементів – процесуального провадження, процесуальної стадії і процесуального режиму. Процесуальні провадження об'єднують критерії поділу процесуального права залежно від предмета розглядуваних юридич-

них справ. Зміст, кількість стадій процесуального права визначаються конкретним видом юридичної справи.

Слід погодитися з думкою О.Г. Лук'янової, що однією з найважливіших ознак процесуальної форми є її відповідність принципам процесуального права [6, с.38]. Правила процедури, що становлять основу процесуальної форми, повинні відповідати цим принципам як керівним засадам. Ще однією ознакою процесуальної форми є, з нашого погляду, її цільова спрямованість. Ця форма визнана гарантувати дотримання завдання процесуальної діяльності – з'ясування об'єктивної істини у справі.

Виходячи з вищезазначеного, можемо зробити висновок, що процесуальна форма – це встановлені процесуальним законодавством (правом), засновані на його принципах правила процедури, виконання яких забезпечує найбільш точне досягнення завдань процесуальної діяльності при відправленні кримінального, цивільного, адміністративного й господарського процесів.

Усі різновиди процесуального права – це насамперед нормативно врегульована діяльність компетентних державних органів та інших осіб, які беруть участь у справі. Тому ще однією ознакою єдності процесу можна назвати те, що відправлення правосуддя

здійснюється судом у передбаченому законом порядку. Особливість правосуддя з кримінальних справ полягає в тому, що розгляду й вирішенню справ судом передує, як правило, діяльність органів досудового розслідування і прокуратури. Відправлення правосуддя з кримінальних справ без досудових процедур у більшості випадків було б неможливим.

На сьогодні головним завданням кримінального судочинства є встановлення об'єктивної істини, що тлумачиться як з'ясування повної й точної відповідності об'єктивній дійсності висновків слідства й суду, що стосуються вирішеної справи, а також винності або невинності особи, яка притягається до кримінальної відповідальності. І цивільний, і кримінальний, і адміністративний, і господарський процеси однаково мають верховним постулатом істину, до встановлення якої вони однаково повинні прагнути. Як справедливо зазначає Ю.М. Грошевий, «здійснення правосуддя в кожній кримінальній справі, що розглядається судом, означає шляхом розгляду даної справи, в передбаченому законом порядку вирішити її відповідно до об'єктивної дійсності, встановити в справі істину і постановити законний і обґрунтований вирок, в якому були б правильно вирішені питання про подію злочину, про

винність підсудного, про кваліфікацію діянь підсудного і про міру покарання в разі визнання даної особи винною» [2, с. 26].

Крім того, відповідно до ч.1 ст.2 Кодексу адміністративного судочинства України «завданням адміністративного судочинства є захист прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, інших суб'єктів при здійсненні ними владних управлінських функцій на основі законодавства, в тому числі на виконання делегованих повноважень» [4, с.11]. Іншими словами, завдання адміністративної юстиції співпадають із загальними завданнями правосуддя як одного з різновидів державної влади в системі поділу влади: це розгляд і вирішення спору про право, поновлення порушених суб'єктивних прав громадян та організацій, зміцнення законності в державі.

За ч.1 ст.1 Господарського процесуального кодексу України «...підприємства, установи, організації, інші юридичні особи, громадяни, які здійснюють підприємницьку діяльність без створення юридичної особи і в установленому порядку набули статусу суб'єкта підприємницької діяльності, мають право зверта-

тися до господарського суду згідно з встановленою підвідомчістю господарських справ за захистом своїх порушених або оспорюваних прав і охоронюваних законом інтересів» [1, с.8].

Згідно зі ст.1 Цивільного процесуального кодексу України «завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави» [14, с.206].

Здійснення захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина Конституційним Судом України прямо не передбачено законом. Однак забезпечення захисту прав і свобод людини впливає із завдання цього органу – гарантувати верховенство Конституції України на всій території держави. Норми щодо прав та свобод громадян також включені до Основного Закону. Таким чином, гарантуючи верховенство останнього, Конституційний Суд забезпечує пріоритет її норм щодо прав і свобод над іншими нормативно-правовими актами. Здійснюючи контроль за відповідністю Конституції України законів та інших правових актів, цей орган може визнати їх чи окремі їх положення неконституційними, якщо вони не відповідають Ос-

новному Закону країни. Визнані неконституційними закони, інші правові акти втрачають чинність, а якщо їх дією були порушені конституційні права чи свободи людини і громадянина, вони фактично поновлюються рішенням цього Суду. На захист прав та свобод людини і громадянина спрямовані також і рішення з питань офіційного тлумачення законів і Конституції України [5, с.184].

Таким чином, можемо зробити висновок, що завдання процесуального права полягають в тому, щоб всебічно дослідити обставини, встановити об'єктивну істину в справі, захисти права й законні інтереси осіб, які беруть у ній участь.

Слід, вважаємо, назвати загальні принципи процесуального права, що є безпосередньою метою нашого дослідження. Єдність розуміння юридичного процесу визначається системою принципів, що покладаються в основу будь-якої процедури. Не можна вести мову про єдність процесу, не розглянувши принципи, які його об'єднують. Це впливає з того, що принципи – це найзагальніші вихідні положення, які мають фундаментальне значення для процесу, вказують на його спрямованість, побудову в цілому, форму і зміст його стадій та інститутів [8, с.1739]. Так, принцип диспозитивності має широке застосування в цивільному про-

цесі. У ст. 11 Цивільного процесуального кодексу зазначено: «суд розглядає цивільні справи не інакше як за зверненням фізичних чи юридичних осіб. Особа, яка бере участь у справі, розпоряджається своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд» [14, с. 14]. Підгрунтя принципу диспозитивності становить можливість усіх заінтересованих осіб (позивача, відповідача, третіх осіб та ін.) вільно, за своїм розсудом упорядковувати свої відносини, діяти з власного міркування: вступати у правовідносини чи ні, визнавати їх зміст чи ні, здійснювати свої права або утримуватися від цього. Інакше кажучи, в цивільному процесі принцип диспозитивності є одним з найважливіших.

В кримінальному процесі цей принцип співвідноситься з принципом публічності – офіційності, який має значно ширше застосування: він не доповнює першого, як у цивільному процесі, а виступає керівним, що визначає весь кримінальний процес, усю систему кримінально-процесуальних форм і відносин. Проте для кримінального процесу притаманний також і принцип диспозитивності, хоча й у вузких, ніж у цивільному процесі, межах. Так, диспозитивність, тобто право розпоряджатись об'єктом процесу, повною мірою властива справам приватного обвинувачення, які порушу-

ються лише за скаргою потерпілого й підлягають закриттю в разі примирення обвинуваченого з потерпілим. У вузкому обсязі диспозитивність характерна для справ приватно-публічного обвинувачення, які порушуються тільки за скаргою потерпілого, але не підлягають закриттю у випадку примирення сторін.

Частина 3 ст. 11 Кодексу адміністративного судочинства України проголошує: «Кожна особа, яка звернулася за судовим захистом, розпоряджається своїми вимогами на власний розсуд» [4, с. 5]. Отже, принцип диспозитивності в адміністративному судочинстві полягає в наступному: дії адміністративного суду залежать від вимог позивача й заперечень відповідача, а вирішує він справу в обсязі заявлених сторонами вимог. У господарському процесі принцип диспозитивності, як наявна у сторін можливість вільно розпоряджатися правами, забезпечує рух справи.

З вищезазначеного випливає, що в цивільному, адміністративному й господарському процесах диспозитивність виявляється значно ширше, ніж у кримінальному, для якого головне значення має публічність.

Принцип здійснення правосуддя тільки судом отримав своє нормативне закріплення в Конституції України. Його дія поширюється на всі галузі процесу.

Зміст даного принципу полягає в тому, що правосуддя є однією з форм державної діяльності, яку здійснюють виключно суди шляхом розгляду й вирішення в судових засіданнях цивільних, кримінальних, адміністративних і господарських справ у встановленому законом порядку.

Принцип незалежності суддів і підкорення їх тільки закону також знаходить свій прояв у всіх видах процесуального права. Втручання у відправлення правосуддя, вплив на суддів або суд у будь-який спосіб, неповага до них, збирання, зберігання, використання чи поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб з метою завдати шкоди їх авторитету чи вплинути на неупередженість суду заборонені й тягнуть за собою передбачену законом відповідальність. У своїй діяльності судді підкоряються й дотримуються тільки вимог закону.

Варто розглянути й принцип національної мови судочинства, яке в Україні провадиться державною (українською) мовою. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією (ст. 10) й визначається законом. Особам, які беруть участь у справі і не володіють мовою, якою провадиться процес, забезпечується право робити заяви, давати показання, заявляти клопотання, знайомитися з усіма матеріалами справи,

виступати в суді рідною мовою й користуватися послугами перекладача в порядку, встановленому законом.

Виникає також питання щодо принципів гласності, усності й безпосередності. Щодо цих принципів між процесами маються відмінності лише в деяких особливостях їх вираження, самі ж вони для процесів є загальними. Так, принцип гласності рівною мірою встановлено для цивільного, адміністративного, господарського й кримінального процесів. Це ж можна сказати і про принцип усності. Проте дещо більша писемність (ніж у кримінальному) характерна для цивільного, господарського й адміністративного процесів.

У будь-якій галузі процесуального права за сферою поширення вирізняють загальноправові, загальнопроцесуальні й галузеві принципи. До загальноправових відносять положення, характерні для всіх галузей національного права, в тому числі й процесуального. Це такі принципи, як забезпечення державою прав і свобод людини, рівності громадян і держави перед законом і судом, законності, верховенства права.

Загальнопроцесуальні (міжгалузеві) принципи – це ті, що діють у декількох галузях процесуального права, закріплюють фундаментальні положення ста-

новища особи й забезпечують законність та ефективність відповідних процесуальних процедур. До цих принципів ми можемо віднести: здійснення правосуддя тільки судом, незалежність суддів і підкорення їх тільки закону, диспозитивність, гласність судового розгляду справи, безпосередність та усність; національна мова судочинства.

Галузеві принципи, закріплені лише нормами певного виду процесу, відбивають його специфіку, в якому вони виявляються. Наприклад, принцип забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному права на захист, публічність діють виключно у процесі кримінальному. Значить, можна стверджувати, що загальноправові й міжгалузеві принципи єдині для всіх видів процесуального права. Звісно, кожен процес має специфіку, яка відображається в галузевих принципах. Це дозволяє зробити безперечний висновок щодо правильності й методологічної

обґрунтованості побудови системи процесуального права. Єдність головних принципів цивільного, кримінального, адміністративного й арбітражного правосуддя свідчить про єдність процесу й необхідність сконцентрувати всі його види у відповідній системі норм процесуального права.

Тому вважаємо за необхідне здійснити розробку і прийняття загального Закону України «Про процесуальне право», в якому чітко визначити спільні умови, завдання, функції та принципи поведінки суб'єктів, які беруть участь при відправленні конституційного, цивільного, адміністративного, кримінального чи господарського правосуддя.

Отже, розвиток української правової думки ще раз підтверджує позицію В.О. Рязановського, який писав, що сучасний стан науки дає підстави вести мову про процес, процесуальне право як про єдину науку майбутнього [11, с.72].

Список літератури: 1. Господарський процесуальний кодекс України: Наук.-практ. коментар.- 2-ге вид., доп. та перероб. – Х.: Консум, 2002. – 320 с. 2. *Грошевий Ю.М.* Правові властивості вироку – акту правосуддя: Навч. посіб. – Х.: УкрЮА, 1994. – 48 с. 3. *Гукасян Р.Е.* Соотношение материального и процессуального права – важная проблема юридической науки // *Вопр. развития и защиты прав граждан.* – 1977. – №9. – С. 46-51. 4. Кодекс адміністративного судочинства України: Наук.-практ. коментар / За ред. *С.В. Ківалова, О.І. Харитоновой* – Х.: ТОВ «Одиссей», 2005. – 552 с. 5. Конституційне право України: Підручник / За ред. *В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики.* – К.: Укр. центр правн. студій, 1999. – 376 с. 6. *Лукьянова Е.Г.* Теория процессуального права. – М.: НОРМА, 2003. – 240 с. 7. *Максютин М.В.* Теория юрисдикционного процесса / Под ред. *В.И. Авсеенко.* – М.: Моск. психолого-социал. ин-т, 2004. – 200 с. 8. *Михайловский И.В.* Судебное право как самостоятельная юридическая наука. – Х.: Право. – 1908. – №32. – С.1737. 9. *Полянский Н.Н., Строгович М.С., Савицкий В.М.,*

Мальков А.А. Проблемы судебного права. – М.: Наука, 1983. – 224 с. 10. Розин Н.Н. Уголовное судопроизводство. – Омск: Сибир. обл. изд-во, 1913. – 569 с. 11. Рязановский В.А. Единство процесса. – М.: Городец, 1996 – 74 с. 12. Строгович М.С. О системе науки судебного права / Сов. гос-во и право. – 1939. – №3. – С.55-70. 13. Теория юридического процесса / Под общ. ред. В.М. Горшенева. – Х.: Вища шк., 1985. – 192 с. 14. Цивільне процесуальне законодавство України / Верховний Суд України; за заг. ред. В.Т. Маляренка. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 544 с.

Надійшла до редакції 17.10.2007 р.